

Tomislav Išek

O NEKIM ASPEKTIMA PRISTUPA I TU MAČEJI MA HISTORIOGRAFSKE LITERATURE O BIH U PERIODU 1980. -1998. (PERIOD 1918.-1941.)

Svaki pristup historiografskoj produkciji koja (objavljenim izvorima, člancima, studijama, monografijama itd.) elaborira problematiku samo jednog segmenta XX stoljeća (1918-1941.) o Bosni i Hercegovini je, sam po sebi, višestruko nedostatan. Njeno praćenje u posljednja dva desetljeća ovog vijeka podrazumijeva a priori konstatacije da je najveći dio historičara, i domaćih i inozemnih, u ovaj period "ušao", slobodnije rečeno, utabanim stazama, odnosno pretežito nastavio sa istraživanjem fenomena vezanih za historiju radničkog pokreta i KPJ, a nešto manje sa delatnostima stranaka tzv. "građanske komponente". Prevazišavši u periodu od kraja pedesetih godina one početne (organizaciono-institucionalne, kadrovske) probleme i teškoće (materijalnih se nisu nikad do kraja riješili) "institucionalni" historiografi, primjerice znanstveni radnici Instituta za istoriju u Sarajevu, onog u Banja Luci, s jedne, te asistenti i profesori Kate-dre za istoriju Filozofskog fakulteta u Sarajevu, pojedini profesori Pravnog, Ekonomskog fakulteta, Fakulteta političkih nauka s druge strane, (ovi potonji iako dijelom angažirani u edukativno-obrazovnom procesu nastave na matičnim fakultetima) svoje intelektualne napore, nakon dobro organiziranog savjetovanja o historiografiji BiH (1945-1982.) usmjerili su i dalje u pravcu znanstvenog izučavanja međuratne prošlosti BiH. Većina predloženih, odobrenih projekata najčešće je u fazi realizacije sadržavala poprilično nezgrapnu sintagmu "društveno-političke prilike" uz stidljiv suplement obrade "ekonomske" problematike, što se najčešće pretvaralo u preferiranje političke komponente bliže ili dalje prošlosti uz, gotovo apsolutno, zanemarivanje kulturnih, odnosno vjerskih prilika.

U ovom periodu većina historiografskih radova, vremenski i tematski prosuđivano, u pravilu je tretirala *jedan aspekt* političke stvarnosti, kako se to nazivalo "perioda između dva rata", a daleko rjeđeap: solvirala povijesne fenomene kao dijelove ili cjelinu "totalne historije", na način kako su već poodavno zagovarali "analisti".

Nepodijeljen je utisak da su, generalno gledano, povjesničari XX stoljeća i zbog famozne "teorije distance" i objektivne nemogućnosti konsultiranja primarnih izvora, zatečeni zamkom da rekonstruiraju, a rjeđe analiziraju, pogotovo sintetiziraju suvremenu povijest i Balkana i prve zajedničke države južnoslavenskih naroda, ergo, i Bosne i Hercegovine.

Najveći problemi tumačenja i objašnjenja bosanskohercegovačkih povijesnih fenomena, koji su se pojavili kao derivat događajne historije od 1.12.1918. do 6.4.1941. proisticali su, proističu, a tako će biti i ubuduće, iz nedovršenih procesa koji su se odvijali. Primjera radi, većina historiografski istraženih fenomena političkih stranaka je necjelovita, usprkos relativno kratkog perioda od samo 23 godine (1918-1941.). Drugim riječima kazano, nijedna relevantna politička "građanska" stranka koja je djelovala u periodu između dva rata, izuzimajući Radić-Mačekovu "Hrvatsku seljačku stranku" - nije sustavno, tj. cjelovito historiografski obrađena.

Unatoč svim teškoćama (kadrovskim, materijalnim, prije svih, a političke i materijalne ne treba ni u kom slučaju zanemarivati) historiografska produkcija o Bosni i Hercegovini, za ovaj segment njene povijesti, je u ovih posljednjih osamnaest godina zamjerna i po broju i po vrstama radova. Cjelokupni, za ovu priliku registrirani broj radova, koji je logično širi od konzultiranog, grubo bi se, ali sa puno razloga, mogao podijeliti na dvije osnovne grupe: one objavljene *do* i *od* devedesetih godina, koje su višestruko obilježile prošlost, sadašnjost i budućnost Bosne i Hercegovine.

Prvu grupu je karakterizirao naglašeniji znanstveni pristup, i metodološki i izvorno. Ta je produkcija utemeljena na izvorima prvog reda, periodici i memoaristici. Druga je nastajala u uvjetima (pre)naglašenog politiziranja, odnosno potrebe za valorizacijom marksističke historiografije kojoj se mogu staviti ozbiljne primjedbe u pogledu sveprisutne ideologizacije prošlosti, te upornog negiranja posebnosti BiH, posebno zapostavljenosti istraživanja procesa sazrijevanja bošnjačke nacionalne individualnosti. Izuzetan interes za bosanskohercegovačku povijest uopće odrazio se u nakani znatnog broja ljudi od pera, raznih opredjeljenja, da se pozabave i ovim periodom. Među onima koji su se bavili prošlošću BiH, pored profesionalnih historiografa, našao se i veći broj autora koji su, po svom habitusu, kvalificirani da se bave istraživanjima raznih društvenih pojava. Logično da su se iz njihovih "radionica" pojavljivala djela koja su se bavila prošlošću BiH. To je nekad bio njihov "*handicap*", a nekada i prednost. Cjelovitiji pristup njihovoj znanstvenoj prosudbi podrazumijevao bi kritički, *sine ira et studio* prikaz lišen bilo kakvih predrasuda o autorima, djelima, temeljen na metodološki i naučno verificiranim kriterijima.

Produkciji od 1980-1990. *en generale* više pristaje epitet historiografski nego onoj iz ove posljednje decenije. Zašto? Jednostavno zato što je *prva* nastavak višegodišnjih već "uhodanih" istraživanja utemeljenih na izvornoj građi.

Kada je riječ o toj istoj produkciji domaće provenijencije od 90-ih godina naovamo ona se, u najboljem slučaju, bazirala rjeđe na ranije obavljenim istraživanjima. O novim mnogi su mogli samo sanjati, a rijetkima se posrećilo da istražuju u arhivima van domovine, najčešće u arhivima prijateljske Turske. Oni koji su stvarali van prostora BiH bavili su se, ipak, dosta uopćeno, prošlošću BiH - tretirali je u kontekstu jugoistočne Evrope, Balkana i ex-Jugoslavije. Neki od autora (iz SAD i Engleske) pokušavali su uz tu i tamo ispoljeno površno znanje, prilično uopćeno ali vrlo hrabro, da se uhvate u koštac sa cjelinom historijskog bića BiH, pa je ovaj period zbog toga tretiran, događajno i problemski ograničeno, što ne znači i simplificirano.

Cjelokupnu historiografsku produkciju o BiH od početka 80-ih godina do danas moguće je jedino i isključivo tumačiti njenim podvrgavanjem dvostrukoj kritici. Pri znanstvenoj prosudbi konzultirane historiografske produkcije trebalo bi uvažavati barem dva kriterija. Prvi: da li je, kako i koliko dsljedno od strane autora proveden znanstveni pristup koji zastupa (a znanost: historiografija podrazumijeva) i drugi (posebno važan za radove nastale u "drugom" periodu): da li pristup, analize i zaključci autora mogu da izdrže kritičke sudove utemeljene na drugačijim teorijskim modim i, pa i svjetonazoru. Pri čitanju lebdjelo je pitanje koliko radovi mogu da izdrže ozbiljnu, dobronamjernuobjektivnu kritiku. I na prvi pogled ovako postavljeni postulati su vrlo zahtjevni, ali neupitni. Većina objavljenih djela, (bez obzira na vrstu i obim) "sama po sebi" (tematom, primijenjenim metodom, zaključcima, ehom koji ih prati - najčešće euforičnim, od najave, promotivne pompe i pompeznih neodgovarajućih kvalifikativa o njihovom ad hoc doprinosu historijskoj znanosti uz naglašeno minoriziranje, pa i ad limine negiranje rezultata prethodnih istraživačkih napora, nameću potrebu takvog pristupa. Više je nego, kod dobrog broja radova, učljiva tendencija, mora se reći, nerijetko i s razlogom, za revalorizacijom, reinterpretacijom događaja, pojava, ličnosti, uvriježenih ocjena, pa i do sad jedino važeće povijesne činjenice. Isto vrijedi i za one radove koji načinju neku problematiku, tj. historiografski do sada neobrađene teme.

Pored dva pmenuta kritirija, u kritičkom pristupu konzultirane produkcije bilo je neophodno uvažiti još neke manje - više uobičajene uzuse. Među prvima, koje ne bi trebalo prenebregnuti, su oni koji se tiču potrebe notiranja grešaka materijalne prirode, mada se nekima, na prvi pogled, mogu učiniti nebitnim, cjeidl. ački intoniranim. Druga vrsta općih primjedaba odnosila bi se, najčešće, na ona prevedena djela u kojima su se, pretpostaviti je, prevdiocu potkradale greške prilikom opredjeljenja za odgovarajuće izraze i termine koji nisu korespondirali sa historijskom istinom. Očito, u takvim slučajevima kod redigiranja tekstova izostajala je neposrednija suradnja autora i prevodioca. Treća grupa primjedaba je možda i najzanimljivija. U jednom broju, inače veoma dobrih djela, iako je tematski elaborirana, historijska problematika, zbog

činjenice da im autori nisu historiografi po pozvanju, da ne pripadaju, kako bi rekao prof. Banac "povijesnom establishmentu", nije korištena *historiografska metoda* rada pa su ostali na sredokraći između historiografije kao discipline *sui generis* (u metodološkom pogledu) i disciplina koje imaju svoje metode istraživanja društvenih fenomena. Drugim riječima, znanost je dobila "proizvod" neupitne vrijednosti, ali je historiografija u srazu sa politikološkim, sociološkim, pravničkim, publicističkim opredjeljenjem autora "izgubila" ono što ju, kao specifičnu društvenu disciplinu, tako evidentno odvaja od spomenutih primordijalnih profesionalnih opredjeljenja autora.

Na početku ovog osvrtu izrečenu ogradu u sintagmi "višestruka ograničenja" uz eksplikaciju pristupa samo nekim odabranim naslovima i onim do kojih se moglo doći, koji u rečenom periodu (1980-1999.) tretiraju problematiku bosanskohercegovačke historije - 1918. do 1941., trebalo bi dopuniti sa još pokojom opaskom. Pregled, a ni uvid u cjelokupnu produkciju nije cjelovit, a iz dva razloga. Prvi, da nam u sarajevskim uvjetima života i rada u posljednjih 8 - 9 godina jednostavno nije bilo dostupno ono što se u drugim znanstvenim sredinama smatra normalnim i uobičajenim: informiranje kroz praćenje bibliografija, periodike, znanstvene kritike. Drugi problem je bio permanentno egzistentan i prije pokušaja da se odgovori ovome zadatku: kako doći do onoga što nam je poznato da je "ugledalo svijetlo dana". Prvi problem pokušalo se apsolvirati u kako-tako sročenoj bibliografiji naslova radova, a drugi da se osvrnem samo na neke, po mom sudu, najrelevantnije autore i naslove (ispuštajući moju malenkost čije su se dvije knjige o hrvatskoj komponenti bosanskohercegovačke prošlosti u periodu prvih 40 godina ovog stoljeća pojavile upravo u periodu o kojem je ovdje riječ). Dozvolio bih sebi slobodu da navedem samo broj od preko 50 naslova u kojima su pomenuti radovi, korišteni citati i objavljeni kritički prikazi (za prvu knjigu *Djelatnost HSS-a do zavođenja režima diktature*), više, a za drugu (*HSS od 1929. do 1941.g.*) manje jer je izašla iz tiska neposredno pred ratna zbivanja (1992.-1995.). Dodatni problem bila je dilema kako neke od radova kvalificirati jer je u periodu od posljednjih nekoliko godina povijest BiH za mnoge postala top - tema. Njenom prošlošću uopće (kao i periodom od 23 međuratne godine) neki su se autori bavili koliko dobronamjerno toliko i publicistički, tj. neznanstveno. Onu predominantno politizirajuću i politikantsku produkciju ovdje ne vrijedi ni spominjati.

Brojni naslovi za ovu priliku bili su nedostupni, a u slučajevima kada se uspjelo doći do knjiga nije bilo jednostavno opredijeliti se za način kako apsolvirati konzultiranu produkciju: autorski, problemski, kronološki.

Dva su suda, kada je riječ o međuratnoj historiografiji BiH prevalentna. Prvi je nepostojanje historije BiH uopće, a drugi je dominacija diskontinuiteta procesa koji su se odigrali na bosanskohercegovačkom prostoru (državno-pravni, socijalni, nacionalni, politički).

Iz prve konstatacije nužno se izvlači zaključak da je i u ovom periodu primarna zadaća historiografa bila raditi na ispunjenju preduvjeta za njenu izradu. Nažalost, za podsjetiti je da želje, inicijative, planovi, smjernice za razvoj historijske nauke sa početka 80-ih godina, po zvaničnim ocjenama najkompetentnijih "u praksi nisu ili su veoma malo nalazile svoju primjenu". Primjera radi, izrada projekta *Istorije Bosne i Hercegovine* u organizaciji ANUBiH nije doveden do kraja, a u izradi jedinice *Bosna i Hercegovina* u drugom izdanju *Enciklopedije Jugoslavije* "izostala je saradnja izvjesnog broja istaknutijih historičara Bosne i Hercegovine".

S kraja 70-ih i početka 80-ih brojni kompetentni i odgovorni za stanje i perspektive historiografije u BiH još nisu vidjeli "šumu od drveća". Stanje duhova i odnos prema posebnosti BiH, ako se gleda kroz nepostojanje ne samo historije naroda i narodnosti BiH, nego i historije književnosti, ekonomske historije i drugih nisu obećavali nikakve promjene. Neki, odnedavno prezentirani podaci upućuju na zaključak da su nacionalističke (čitaj prosrpske) i ideološko-partijske, dogmatske snage bile tada, što svjesno, što naivno, prepreka onima koji su željeli nužne promjene¹. Pojava separata *Enciklopedije Leksikografskog zavoda* (1983.g.), djela od kapitalne vrijednosti za BiH, samo je produbila podjelu na one koji su za afirmaciju BiH, tj. njene posebnosti i onih koji su istu negirali. I bosanske i bošnjačke, povijesne, književne, kulturne. Reperkusije ovih koliko zatomijskih, toliko i evidentnih podjela odraziće se na planu historografskih napora činjenih s početka 80-ih, a izazvaće teške posljedice po historiografiju BiH uopće.

Sredinom 80-ih najavljuvani su bolji dani za historijsku znanost. Odgovarajuće instance za razvoj društvenih znanosti ponudile su mogućnost formuliranja magistralnih zadataka u okviru srednjoročnog (petogodišnjeg od 1986.g. do 1991.g.) i dugoročnog plana (do 2000.g.). Naš Institut je ponudio istovremeno i ambiciozan i realan plan istraživanja BiH, u čiju realizaciju su bili uključeni svi koji su znanjem i stručnošću garantirali konačan uspjeh. Između ostalih i Institut za istoriju u Banjoj Luci. Ozbiljnost i uspješnost realizacije projekta garantiralo je i svojevrsno inventarisanje brojnosti i kvalificiranosti znanstvenog kadra, projekcija potreba te vrste, zatim analiza stanja arhivskih i bibliotečkih fondova (ne i institucija). Bio je to, po mišljenju učesnika kolokvija u ANUBiH (srpanj 1986.g.), najbolje izrađeni plan istraživanja historije BiH do tada. Za bližu i dalju projekciju razvoja bosanskohercegovačke historiografije od sredine 80-ih značajno je podvući činjenicu da su sistemski bila obezbijedena materijalna sredstva za istraživanja, podizanje kadra i redovito izlaženje *Priloga* Instituta za istoriju u Sarajevu. Sve je ovo spomenuto iz razloga što je jedan vrlo dobro zamišljen projekat od kapitalnog značaja za historiografiju BiH ubrzo,

1 Filandra dr. Šaćir *Bošnjačka politika u XX stoljeću*. Sarajevo 1998, od str. 2

nakon prvih godina zaleta i iskušenja realizacije projiciranih zadataka, izvođen timski (uz angažman 79 autora od kojih 41 doktor historijskih znanosti, 19 magistara, 15 asistenata, te po 2 stručna suradnika i savjetnika) poslije nekoliko završenih tema počeo da u realizaciji jenjava. Od pete knjige "međuratni period (1918-1941.)" zbog "određenih okolnosti" završen je samo djelomično i objavljen 1991. dio do 1925². Historija se još jedanput ponovila. Ovaj put se poigrala sama sobom. Na žalost jednih, na sreću drugih, a na štetu historiografije. Početkom 80-ih započeo je u zemlji svojevrsni općedruštveni "dance macabre" koji je, pored ostalog, imao za posljedicu raspad jugoslavenske historiografije. Ime hrvatskog povjesničara, američkog profesora koliko hrabrog, toliko kritički disponiranog intelektualca *par excellence*, neuvijenog, direktnog, misaonog kome je strano svako "zujanje" događajne historije, politički vrlo precizno opredijeljenog, izvrsno upućenog u nacionalno pitanje u Jugoslaviji *Ive Banca* poodavno je poznato. S početka 80-ih u Njujorku objavljena njegova studija *The National Question in Yugoslavia Origins, History, Politics*. Ithaca New York, kod nas prevedena 1988.g.³ predstavila ga je u takvom svjetlu i na svoj način kvalificirala ga za njegov angažman u 90-im godinama - i znanstveno i politički. Njegov obimom skroman uradak (19 str.) pod naslovom *Rat prije rata: raspad jugoslavenske historiografije*⁴ višestruko je paradigmatičan. Predstavio ga je u najboljem maniru povjesničara francuskog tipa koji lucidnošću i lakoćom detektira suštinu problema, dajući sjajno vođenom ekspertizom svakom od aktera njegovo mjesto u složenom procesu raspada jugoslavenske, ergo i bosanskohercegovačke historiografije, ostajući suveren i u znanstvenim i političkim prosudbama. Na apsolutno atipičan način, za naše prostore, izvanredno precizno formulirajući predmet svoje analize, na svim mogućim vrstama građe dao je egzemplaran primjer da nije sve u arhivskom podatku. U kombinaciji analitičko-sintetičkog prosedeo koristio je sa podjednakom validnošću i intelektualnim respektom političke izvještaje, znanstvene priloge svih vrsta i što je začudno novinske članke. Ekspoziranje prof.dr. Banca, njegovog znanstvenog opusa posljednjih godina, svedenog ovdje na nekoliko naslova u kontekstu teme nije nimalo slučajno. Njegove ocjene su do kraja izrijeком izrečene što je, i te kako, paradigmatično za svaku, iole ozbiljniju prosudbu ove vrste, jer pokazuje koliko smo hendikepirani i u pokušaju da odgovorimo zadatku.

Podvlačimo, mada kvantitativno brojem nepotpun, notirani, prikupljeni i dobrim dijelom konsultirani materijal svjedoči o zamjernoj inozemnoj i domaćoj produkciji različitih i tematski i obimom historiografskih djela. Neki naslovi

2 Šehić dr. Nusret, *Bosna i Hercegovina 1918-1925. - privredni i politički razvoj*. Sarajevo 1991.

3 *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji. Porijeklo, povijest, politika*. Zagreb.

4 *Cijena Bosne. Članci, izjave i javni nastupi 1992-1993*. Zagreb 1994.

problemski širokog dijapazona⁵ manje, neki više⁶ korespondiraju sa aspektima prošlosti BiH ovog perioda. Karakter tih djela autore nije obvezivao na detaljnije eksplikacije bosanskohercegovačkih temata. Dr. Branko Petranović u odjelu pomenute knjige (*Kraljevina SHS i njeni narodi*) se sa 4 riječi dotiče BiH. Jedan od rijetkih historioografa koji je problematici međuratne historije BiH prilazio sa do kraja znanstveno utemeljenih pozicija je akademik dr. Enver Redžić. I u ovom segmentu svog opusa on je istraživač koji poštuje arhivski podatak, ali ga ne mistificira. Za razliku od većine povjesničara koji izučavaju samo jednu komponentu moderne povijesti on, na svoj način, komplementarno, što je rjeđa pojava u historiografiji ovih prostora, prati dva uz izrazitija pola suvremene bosanskohercegovačke i jugoslavenske povijesti - nacionalni i revolucionarni. Redžić nije samo originalni istraživač i analitičar nego i povjesničar sklon sintetičkom pristupu povijesti prostora Bosne i Hercegovine.

Nekom začudnom praksom jedan dio povjesničara (i drugih autora) u proteklim vremenima, valjda u duhu latinske izreke *quod licet Iovi non licet bovi* mogao je da tiska svoje (već objavljene) radove. Onima koji su ih čitali ostavili su da se bave odgonetanjem šta je ponovo objavljeno, šta je eventualno dopunjeno ili prošireno, a što predstavlja znanstveni novum. Dešavalo se to i primjerice jednom od ponajboljih hrvatskih povjesničara svoga vremena akademiku dr. Ljubi Bobanu u njegove tri knjige *Kontroverzi iz povijesti Jugoslavije* (1987-89-90.). Dr. Nedim Šarac je početkom ovog perioda 1981. objavio nekoliko značajnih radova izašlih u drugim publikacijama, u kojima se obrađuju pitanja iz povijesti BiH (o koncepcijama ustava - 1968; promjeni naziva i podjeli države na banovine - 1974; agrarnom faktoru - 1975.)⁷

Povjesničar i državnik dr. Franjo Tuđman se u svom spisateljskom opusu, pored značajnih djela općeg karaktera i ranije i, naročito, u ovom periodu, doticao pitanja vezanih za povijest BiH od stvaranja države Kraljevine SHS do naših dana. Nimalo slučajno.

Aktualiziranjem hrvatskog pitanja i zaoštavanjem hrvatsko-srpskih odnosa, pogotovo krajem tridesetih godina u pregovorima koji su se vodili oko preuređenja zemlje (bez treće bošnjačke strane) Bosna i Hercegovina će doći u žižu interesa njenih susjeda. Osobenost Tuđmanovog bavljenja Bosnom i Hercegovinom su stavovi o njenom teritoriju i Bošnjacima.

O teritoriji. Po njemu se "oko Bosne i Hercegovine susrećemo sa stožernim pitanjem hrvatsko-srpskog spora"⁸. Oni koji su godinama sebi

5 Petranović Branko, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*. Beograd 1981; Pešić Desanka, *Jugoslovenski komunisti i nacionalno pitanje (1919-1935.)*. Beograd 1983; Roksandić Drago, *Srpska i hrvatska povijest i novija historija*.

6 *Jugoslovenski radnički pokret i nacionalno pitanje 1918-1941*. Sarajevo 1983.

7 *Teme naše novije istorije (istoriografski prilozi)*. Sarajevo

8 *Bespuća povijesne zbiljnosti*. Zagreb 1980.

priskrblijivali ulogu u razrješavanju srpsko-hrvatskog "Gordijevog čvora" novostvorene države ostajući u "pat poziciji" do 1939.g. pokušavali su non stop pronaći "jezičac na vagi" u BiH. I u pogledu naroda i teritorije. Što prikriveno, što otvoreno (naročito sa srpske strane) snatrili su o svojoj velikoj državi naravno na račun Bosne i Hercegovine. Jedan od osnivača HPSS dr. Antun Radić zarana je osobno tvrdio da nije za "veliku Hrvatsku", jer je BiH "njihova" (stanovnika BiH) "pa naša, svih nas, koji smo svoji i koji se ljubimo"⁹. U, istina, svekoliko promijenjenim uvjetima (a očito polazeći od djelotvorno neprimijenjenih dogovora o stvaranju Banovine Hrvatske) dr. Tuđman se pita: "A kakve osnove ima da se hrvatsku integracijsku politiku naziva velikohrvatskom s teritorijalnog gledišta?" (podvukao T.I.) i za dokaz svoje teze o sjedinjenju i oslobođenju zemalja otetih od tuđina poteže argumente da su Jajce i Bihać "pripadali hrvatskim kraljevskim gradovima, a sve područje od Vrbasa bilo je u sastavu Hrvatske još od izbora Habsburga... i na beogradskim zemljopisnim kartama iz XIX stoljeća nazivamo Turska Hrvatska"¹⁰.

U "Glavnim mislima HPSS-a" pisalo je da "nema govora da bi ko na osnovu starine mogao otimati i drugome gospodovati. A što se tiče zemljišta koje je nekada pripadalo hrvatskoj državi (na pr. što se tiče turske Hrvatske) (podvukao T.I.) Bosne i Hercegovine to se samo po sebi razumije da mi ne idemo za otimanjem i tim već zato, što mi ne sanjamo o 'velikoj' Hrvatskoj jer sve sreće ne vidimo u veličini i gospodovanju"¹¹. Komentar suvišan.

O narodu - određenije Bošnjacima. Polazeći od pogrešnih premisa¹² dr. Tuđman kao dokaz ove tvrdnje uzima izjašnjavaње zastupnika JMO u Ustavotvornoj skupštini 1920., a ne poratne popise stanovništva kada se ni 10% Bošnjaka nije izjašnjavało u tom smislu. Dalje. Poput mnogih koji nisu poznavali suštinu problema koristi mišljenje, ocjene *drugih*, a ne Bošnjaka *samih*. Tako njemu očito godi ocjena S. Pribićevića da su bošnjački intelektualci "... u ogromnoj većini hrvatskog pravca, a narodne mase u svim političkim akcijama idu slepo za intelektualcima" pa se zbog posljedica hegemonističkog režima "bosanski muslimani u svojim težnjama... potpuno izjednačuju sa Hrvatima" ne uspijevajući da odvoji *interese i osjećanja*¹³. Nekonzistentan u analizi procesa razvijanja bošnjačke samobitnosti, ipak ne prenebregava činjenicu "da se veliki dio Muslimana smatra samostalnim" i zanosi drugom činjenicom da se "pojedini

9 'Državno pravo' i narod ili čija je Bosna? - Dom, IV, br.6 od 2.4.1903; knj.1, 53

10 Kao bilj.8; str.16

11 *Sabrana djela*, V/87

12 "Muslimansko pučanstvo u svojoj golcnoj veličini (sic!) po svom etničkom sastavu i govoru neprijepomo (je) hrvatskog podrijetla: te da se... uvijek kad god je za to imalo priliku, izjasnilo u golcnoj većini (podvukao T. I. - nikad a pogotovo ne ovako pleonastički rečeno - m.o.) kao sastavni dio hrvatske nacije" *Velike ideje - mali narodi*, str. 121-122

13 *Ib.*, 122

muslimani smatraju Hrvatima, odnosno Srbima” zaključujući da “nigdje na svijetu ne postoji narod Muslimana”, pa “to trebaju utvrditi stručnjaci”¹⁴.

U djelima koja su se bavila političkim životom međuratne države¹⁵, autori su se u pravilu doticali i pitanja iz bosanskohercegovačke historije tog perioda. Monografije na određenu temu¹⁶ značajne su i za šire područje, a ne samo za region ili grad. Sličan slučaj je i sa knjigom *Prilozi historiji Sarajeva* (1997.). Ovaj zbornik radova pripremljenih za veliki (po broju autora i tema) znanstveni skup održan, u okupiranom Sarajevu na prvoj crti obrane u tri dana ožujka 1993., uz učešće 70 aktera svih profila, ostaće pravim svjedokom vremena, a i znakovit primjer ratne znanstvene produkcije. Iritantan za jedne po motivima održavanja, za druge po stavovima nekih autora, za sve će ostati primjer čuvene “sarajevske duhovnosti” tog perioda, a za historiografske priloge o političkom, zdravstvenom životu, likovnim događanjima, filmskoj produkciji, arhitekturi iz perioda 1918. - 1941.g. zapamćen po doprinosu koji odražava historiografsku ratnu produkciju.

Nasuprot izdanjima sa općom i posebnom problematikom koja su se samo doticala BiH između dva rata stoje knjige koje su se bavile ili cjelinom Bosne i Hercegovine¹⁷ ili cjelokupnom poviješću BiH, a u kojima su dijelovi bili posvećeni međuratnom periodu. Knjiga *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do II svjetskog rata* pojavila se 1994. godine (II izdanje 1998.) nastala u najtežoj godini agresije uz napore oko 20 ljudi, među kojim 13 doktora historijskih znanosti i 4 magistra, predstavlja pregled historije BiH namijenjen najširoj čitalačkoj publici, studentima, ali i onima koji se profesionalno bave poviješću. Bez obzira na definitivne sudove, većina autora je, na temelju brojnih do sada poznatih relevantnih historijskih činjenica, predala javnosti tekst koga već mnogi nazivaju historijom Bosne, uspjevši u svakom pogledu da prevaziđe sve one prepreke koje su stajale na putu do sada pojavi ovakve ili slične knjige, obvezujući nove generacije povjesničara da na pravi način dovrše zadatak koji tako dugo stoji pred njima. Period između dva rata kao i period prethistorije uradio je jedan autor, a na ostalim je bilo angažirano više suradnika. I ovo djelo je egzemplarno za vrijeme stvaranja 90-ih godina koje u punini izražava historiografski dignitet i struke i autora. Uz ovu knjigu kao primjer sve prisutnijeg timskog rada, mada po karakteru drugačiji (misli se na informativnost), ide nevelik, ali dobar uradak grupe autora¹⁸.

14 *Der Spiegel* - veljača 1993. Prema Đapo F., *Bosna i Hercegovina i Bošnjaci u praksi i politici Franje Tuđmana*. Sarajevo 1998, 42

15 Engelsfeld Nada, *Prvi parlament kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*. Zagreb 1989.

16 Miličić B., *Radnička klasa Sarajeva 1919-1941*. Sarajevo 1985.

17 *Separat Jugoslovenskog Leksikografskog zavoda*. Zagreb 1983.

18 *Istina o Bosni i Hercegovini. Činjenice iz istorije Bosne i Hercegovine*. Sarajevo 1991.

Djelo uglednog publiciste, vrsnog kolumniste *Noela Malcolma* predstavlja kratak pregled cjelokupne povijesti BiH u ukupno 16 poglavlja¹⁹. Napisana 1993. godine da bi udovoljila potrebama široke čitateljske publike (SAD i Velike Britanije) od jednih je hvaljena kao izuzetan povjesničarski rad, od drugih joj je spočitavano odsustvo historiografskog filinga. Čini se da je po srijedi mali nesporazum. Iako stoje obje vrste primjedaba, njome bi morali biti zadovoljni svi, jer idealne povijesti nema. Oni koji autoru zamjeraju da bi trebao imati više "sitzfleischa" (zicflajš) su apsolutno u pravu. Pogotovo se to odnosi na primjere (ne)korištene literature međuratnog perioda koju autor, inače, preferira. Nedopustivo je da se u spisku ne nalaze knjige koje su nezaobilazne kada je u pitanju politička (hrvatska) ili kulturna povijest. Na ovitku Malcolmove knjige je zapisano da se on "sa temeljitim poznavanjem jezika jugoistočne Europe, već više od desetak godina posvetio istraživanju nekih aspekata povijesti toga područja". No, na strani 221 svoje knjige autor je sa nekoliko rečenica dužnu pažnju posvetio muslimanskom kulturnom društvu *Gajret*. Ipak, za tako dobrog poznavatelja povijesti našeg područja međuratnog perioda poprilično je začudno da ni u spisku literature (ergo ni u tekstu) ne spominje ime prvog i za sada jedinog historiografa - monografa jednog od četiri naša kulturno-prosvjetna društva - *Gajreta* - dr. Ibrahima Kemuru, koji je za svoju knjigu objavljenu podaleke 1988.g. dobio tada prestižnu znanstvenu nagradu "Veselin Masleša".

U polemici sa dr. Srećkom Džajom spočitnuto mu je da je ispoljio neuravnoteženost u tretmanu pojedinih komponenata bosanske povijesti (za srednjovjekovlje). Slično bi mu se moglo reći i za međuratni period za koji ne navodi niti jednu monografiju koja se tiče tzv. hrvatske komponente. Knjiga američkih profesora *Roberta Donie* i *Johna Finea*²⁰ bez obzira na neke manjkavosti preвода koji su uzrokovali netačnosti podataka, široko se koristi i kao vrsta udžbenika na našim fakultetima. Da interes za povijest ne jenjava (zamjeran spisak stranih autora to potvrđuje), dokaz je pojava sjajne knjige francuskog autora *Thierry Mudriya*²¹ napisana u devet glava, od kojih se peta odnosi dijelom i na Bosnu u "prvoj" Jugoslaviji. Zajedničko djelo grupe autora i preko 50 stručnjaka najrazličitijih profila o historijatu jedine poratne političke organizacije u nas²² predstavlja danas ne tako traženo štivo, ali ostaje kao nezaobilazno dokumentarističko i naučno ostvarenje jednog segmenta društveno-političke stvarnosti BiH.

Posebnu grupu radova čine članci i knjige koje se bave pojedinim aspektima bosanskohercegovačke prošlosti perioda između dva rata: agrarnom refor-

19 *Povijest Bosne - kratki pregled*. Sarajevo 1995.

20 *Bosna i Hercegovina: Tradicija koju su izdali*. Sarajevo 1995.

21 *Historie de la Bosnie - Herzegovine faits et controverses*. Paris 1999.

22 *Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine*. Sarajevo 1990., knj. I

mom²³, migracijama²⁴, ekonomskom problematikom²⁵. Ljubomir Zovko je 1990.g. tiskao u Mostaru djelo o državnopravnom položaju BiH 1918-1943.

Deficitarnost radova o vjerskim zajednicama utemeljenim na suvremenim zasadama ekumenizma nekim povjesničarima, poput M. Ekmečića, omogućavala je branjenje teze o krivnji katoličke crkve i tvrdnje da su se "u prošlom i ovom veku Jugosloveni ujedinili onoliko koliko (joj je) uspevalo da održava hrvatski i slovenački separatizam"²⁶. Neki autori nisu riješili enigmnu uloge vjerskih zajednica, ali su svojim radovima, u svakom slučaju, umanjili deficitarnost saznanja o njima. Prof. dr. Tomo Vukšić je 1993.g. pozicioniranjem teme katoličanstva u BiH XX stoljeća (od 1918.g.) sondirao uži aspekt temata²⁷ koji je najkompletnije, kao "čisto povijesni rad", obradio dr. Božo Goluža²⁸, dok je ostale dvije vjerske zajednice obradio samo u općim naznakama. Pravni historičar dr. Mustafa Imamović napisao je dva rada: jedan opće sadržine²⁹, a drugi iz pravne legislative³⁰. Neveliku, ali izuzetno važnu grupu radova čini nekoliko monografija o djelatnosti političkih stranaka koja je tim važnija jer je ta tzv. građanska komponenta nezaobilazni drugi pol međuratne stvarnosti, tim značajniji jer je nastajala u periodu kada se daleko veća pažnja posvećivala historiji radničkog pokreta i KPJ. Zanimljivo je da su zastupljene sve tri komponente i hrvatska - jedina cjelovito do 1941.³¹ i srpska - preko "Saveza zemljoradnika" dr. Milana Gakovića³² i bošnjačka - Atifa Purivatre³³. Potonje dvije monografije dosežu do 1929. što ukazuje na potrebu daljih istraživanja. Specifičnost Purivatrine knjige i svojevrsan raritet u ovoj produkciji je u tome da je doživjela čak treće izdanje (1999.) i to bez ikakvih promjena, što potvrđuje utemeljenost istraživačevih napora koji su izdržali kušnju vremena, za razliku od niza drugih reinterpetira-

23 Tanović Bakir, *Ko je vlasnik Bosne i Hercegovine*. Zagreb 1995.

24 *Migracije i Bosna i Hercegovina*. Sarajevo 1990.

25 Hrelja Kemal, *Stanovništvo i poljoprivreda Bosne i Hercegovine 1919-1941*. Zbornik radova Ekonomskog fakulteta u Sarajevu, 1/1996., Smoljan Vlado, *Poglavlje iz ekonomske historije Hercegovine*, knjiga 2, Mostar 1997.

26 Prema: Banac Ivo, *Cijena Bosne*, 31

27 *Katoličanstvo u Bosni i Hercegovini od 1918. do naših dana - u knjizi Katoličanstvo u BiH*, Sarajevo 1993.

28 *Katolička crkva u Bosni i Hercegovini 1918.-1941. Bosna i Hercegovina zemlja katolika, pravoslavaca i muslimana*. Mostar 1995.

29 *Pregled razvika Islamske zajednice Bosne i Hercegovine*. Glasnik Rijaseta islamske zajednice, br.1-3/1994.

30 *Pokušaj donošenja interkonfesionalnog zakona u Kraljevini SHS*. Glasnik Rijaseta islamske zajednice; br.4-6/94.

31 Išek Tomislav, *Djelatnost Hrvatske seljačke stranke do zavođenja režima diktature*. Sarajevo 1991; isti, *Hrvatska seljačka stranka u Bosni i Hercegovini 1929.-1941*. Sarajevo 1991.

32 Gaković Milan, *Savez zemljoradnika u Bosni i Hercegovini do 1929*. Sarajevo 1982.

33 Purivatra Atif, *Jugoslovenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine SHS*. Sarajevo 1974.

nih djela. Objavljena disertacija *Ibrahima Kemure*³⁴ u historiografiji BiH, kada je u pitanju obrada djelatnosti kulturno-prosvjetnih društava, doima se kao usamljeni "spomenik" kulturne historije BiH.

Sve jednog dana dode na svoje. Daskora svako pominjanje historiografske obrađenosti historije bošnjačkog naroda završavalo se na tri, četiri autora sa različitim ocjenama njihovih djela (*A.Purivatre*, *K.Suljevića*³⁵, *D.Sušića - Parergon*, *M.Hadžijahića*³⁶). Ovaj potonji je, pored sveukupnog zatumljavanja bošnjačke samobitnosti od strane raznih režima, poodavno vrlo otvoreno konstatirao da kako su se god tretirali "malo znaju o sebi i vlastitoj povijesti... Bila je zadaća muslimanskih intelektualaca koji su pokazali potpuni nemar (tekst pisan 1944.m.o), a posljedica toga nemara je da nas 'ne samo vanjski svijet, nego čak i naši inovjerni sunarodnjaci često nedovoljno, i što je još gore pogrešno poznaju... krivica je najviše na našoj muslimanskoj strani..."³⁷. Sudbina Hadžijahićeve je "umiješala prste" pa je njegovo djelo *Porijeklo bosanskih Muslimana*, pravo vrelo podataka o etnogenezi Bošnjaka, tek posthumno objavljeno u Sarajevu 1990.g. Nezaobilazna su djela ovog temata izašla iz pera *Mustafe Imamovića*³⁸, *Nijaza Durakovića*³⁹, *Šaćira Filandre*⁴⁰, *Muhameda Filipovića*⁴¹, *Adila Zulfikarpašića*⁴², *Smaila Balića*⁴³, *Mustafe Ćemana*⁴⁴, od domaćih da nabrojim samo neka imena koja više ili manje "pokrivaju" međuratni period. Svaki od ovdje navedenih autora, odnosno njihova djela, zaslužuju serioznu znanstvenu kritičku valorizaciju koja niti u ovoj prilici, niti u ovoj formi nije moguća s obzirom na svrshovitost priloga, respektabilnost autora, i značaj njihovih djela. Zasiurno, to je zadaća recentne kritike.

Gotovo identično se može reći i za paletu autora koji su, baveći se pitanjima Balkana i objavljujući knjige (*Georges Castellan*⁴⁵, *Bennett Christopher*⁴⁶, *Beč Janja*⁴⁷, *Colić Marie Janine*⁴⁸, *Miša Gleny*⁴⁹, *Jelavitch B.*⁵⁰, *W.Höppken*⁵¹

34 Kemura Ibrahim, *Uloga Gajreta u društvenom životu Muslimana*. Sarajevo 1986.

35 Suljević Kasim, *Nacionalnost Muslimana između teorije i politike*. Rijeka 1981.

36 Hadžijahić Muhamed, *Porijeklo bosanskih Muslimana*. Sarajevo 1990.

37 Prema: *Čas sjećanja - Muhamed Hadžijahić (1918.-1986.)*. Sarajevo, Preporod, 1997., 41.

38 Imamović Mustafa, *Historija Bošnjaka*. Sarajevo 1997.

39 Duraković Nijaz, *Prokletstvo Muslimana*. Sarajevo 1993.

40 Filandra Šaćir, *Bošnjačka politika u XX stoljeću*. Sarajevo 1998.

41 Filipović Muhamed, *Bošnjačka politika - Politički razvoj u Bosni u XIX i XX stoljeću*. Sarajevo 1996.

42 Zulfikarpašić Adil, *Bosanski Muslimani: čimbenik mira između Srba i Hrvata*. Zürich. 1987.

43 Balić Smail, *Kultura Bošnjaka - muslimanska komponenta*. Zagreb 1994.

44 Ćeman Mustafa, *Bibliografija bošnjačke književnosti*. Zagreb 1994.

45 Castellan Georges, *Histoires des Balkans (XIX siècle)*. 1991.

46 Bennett Christopher, *Yugoslavia's Bloody Collapse, Causes, Course and...* 1995.

47 Beč Janja, *Zašto? Ratovi u Jugoslaviji*, 1993.

48 Colić Marie Janine, *Der Krieg in Bosnien - Herzegovina. Ursachen*, 1995.

49 Gleny Miša, *The Fall of Yugoslavia: The Third Balkan War*. London 1992.

povijeću Bosne - spomenuti Noel Malcolm, nacionalnim pitanjem - Ivo Banac, uopće ratovima 1991-95, raspadom Jugoslavije i položajem Muslimana-Bošnjaka u njoj⁵², islama⁵³ i Bošnjaka posebno⁵⁴) popunili ogromnu prazninu evidentnu do ovih devedesetih godina, istina na način koji ne korespondira toliko sa pristupom karakterističnim za historiografe po pozvanju.

Usprkos ograničenjima koja podrazumijeva ovakav rad, dat ću si slobodu izreći bar koju riječ više, uz jednu veliku ogradu koju implicite diktira malo-predašnji zaključak o potrebi sveobuhvatne analize i znanstvene kritike. Naime, moj pristup a priori podrazumijeva osvrt na samo jedan segment bosanskohercegovačke suvremene povijesti - period od 1918. do 1941. - historiografski iskazan od 1980. godine. Takvo opredjeljenje pretpostavlja neke, nimalo nevažne marginalije. Njihova znanstvena utemeljenost trebala bi otkloniti možebitnu subjektivnost i sve one zamke koje nameće takav ograničen pristup. Tim više što autor ovih redova u tretmanu bilo kojeg povijesnog događanja apsolutno preferira njegovu procesualnost tj. cjelovitost - prikaz, analizu, prosudbu - *ab ovo*.

Primjera radi, od devet dijelova u knjizi dr. Filandre tri (na ukupno 92 strane od 398) odnose se na period između dva rata. Dr. Mustafa Imamović u *Historiji Bošnjaka* od osam dijelova šesti je (od 485. do 526.str.) posvetio međuratnom razdoblju. U svojoj knjizi *Prokletstvo Muslimana* dr. Nijaz Duraković na 37 strana (od 309) elaborira problematiku o njihovom političkom organiziranju, odnosno općem položaju, dok američki povjesničar dr. Robert Donia u "nekonvencionalnoj historiji" sa svojim kolegom dr. J. Fineom, istražujući "istorijske korijene bosanskog društva" na 238 str. u sedmom dijelu knjige na manje od 12 strana analizira period "Kraljevina Jugoslavija 1918-1941". Spominjući i uvaženog N. Malcolma, koji je u svojoj ličnosti uspješno objedinio kvalitete novinara, publiciste, naučnika i njegovih 19 strana (od ukupno 331 strane teksta) što ih je posvetio 23 godine dugoj povijesti "prve" Jugoslavije, zaključio bih ovu skromnu "listu" autora i njihovih djela i ukazao na nužnost ograda od eventualnih nesporazuma za ono što će ilustrativno biti rečeno o samo nekim segmentima njihovog bavljenja periodom koji nas interesira. Ponavljam, taj period i ti segmenti shvatani su i tumačeni kao dio procesa u mjeri u kojoj su respektirani od samih autora.

50 Jelavitsch B., *History of the Balkans* (druga sveska). Cambridge, 1983.

51 Höppken W., *Jugoslovenski komunisti i bosanski Muslimani*. Književna revija. Sarajevo, br. 32, maj 1990.

52 Paul Garde, *Život i smrt Jugoslavije*. Zagreb 1996. Bojić Mehmedalija, *Osvrt na položaj Muslimana u Jugoslaviji*. U knjizi *Stvaranje i razaranje Jugoslavije*, Beograd 1996.

53 Popović A., *Islamische W. Bewegungen in Jugoslawien*, 1989.

54 Friedman Francis, *Bosnian Muslims - Denial of Nation*. Colorado 1996.; Ramet P., *Die Muslime Bosniens als Nation*. Köln 1989.; Pinson Mark, *The Muslims of Bosnia-Herzegovina. Their Historic Development from Middle Ages to the Dissolutions of Yugoslavia*.

Kao neku vrstu alibija, i za sebe, osobno i za stajališta prosudbe autora, želio bih izreći sažeto, reducirano opće viđenje samo za knjigu dr. Šaćira Filandre kao svojevrsnu prolegomenu koju bi trebalo akceptirati kao preduvjet za situiranje i razumijevanje svih ostalih napomena koje slijede...

***

Pažljivim čitanjem monografije dr. Šaćira Filandre *Bošnjačka politika u XX stoljeću* bezmalo se da lako konstatirati da je ona rezultat petogodišnjih istraživačkih napora utemeljenih na bošnjačkim i bosanskim izvorima. To je prevažna činjenica jer je ovo XX stoljeće za sve stanovnike Bosne i Hercegovine, Bošnjake posebno, sa povijesnog stanovišta gledano od izuzetnog značaja. Svojevrsne (u svakom pogledu - ekonomskom, društveno-političkom, vjerskom, kulturnom) tektonske promjene (sve se toliko puta bitno začinjalo i prekidalo - 1914.-1918.-1920.-1929.-1935.-1939.-1941.-1945.-1948. itd. do 1990.-1992.-1995.) kada je riječ o Bošnjacima, bile su naglašeno stupnjevite. S početka stoljeća vodena je borba za vjersku autonomiju, a tek na njegovom kraju oni su postali samostalan politički subjektivitet, faktor voljan, odlučan, spreman i sposoban da o svojoj sudbini *sami* odlučuje. Bio je to, gotovo, stoljetni put napora u borbi da se stavi (definitivno) tačka na sve one tako, od drugih nepodnošljivo dugo vodene "igre" o odlučivanju ko su, šta su, kako će sami sebe nazivati. I pored svih mijena, država i sistema (1918.-1941.-1945.) bili su lišeni mogućnosti da iole, na odgovarajući pravi način, praktično potvrde svoj status. Više ustavno-pravno, na papiru, postojale su odluke o ravnopravnosti i slobodi - od ZAVNOBiH-a do 1974. godine - nego u realijama života. Osim svakodnevnog egzistencijalne i političke borbe za ostvarenje *samobitnosti* vodena je i ona za vjersku i kulturnu posebnost, a sve su bile u funkciji političkog prosvjećivanja.

Odavno je neko rekao da ukoliko se "običan čovjek", "smrtnik" ne bavi politikom *ona* će se baviti njime. Rukovoden tim životnim opredjeljenjem, dr. Filandra postavlja tezu da "politika u bošnjačkom opstojanju, u odnosu na njegovo dosadašnje življenje, dobiva sasvim novi status, novi smisao i novu zadaću... postaje naš (bošnjački m. o.) usud i način našeg slobodnog opstanka". Tematskom strukturom knjige u cjelini, pa i onim dijelovima koji nas interesiraju ("JMO i bosanska autonomija u Kraljevini SHS"; "Bošnjaci i podjela Bosne sporazumom Cvetković - Maček" te dijelom knjige u kojem analizira "Komuniste i bošnjačko pitanje između dva rata") on se nada da će "doprinijeti bošnjačkom političkom samouspostavljanju, gradnji jednog novog bošnjačkog

identiteta”⁵⁵. Bez jote kurtoazije nakon čitanja knjige mislim da svaki čitatelj može podijeliti autorove nade.

Povjesničaru - historiografu uvijek ostaje da nešto dometne što ne kviri opći dojam, a može, to treba podvući, da eventualno pojasni ili navede na razmišljanje, pa zašto ne i polemiku. Ostanimo pri prvoj želji. U analizi tretiranih pojava autor je korektan, što se može reći i za zaključke. No, s obzirom da je neke ocjene teško do kraja realno izreći (ne radi se o egzaktnim stvarima) to je konstatacija da bi rješenjem samostalne i nacionalno ravnopravne BiH bili i Srbi i Hrvati nezadovoljni “jer je njihova politika uvijek težila razbijanju Jugoslavije i obrazovanju velikih nacionalnih država”⁵⁶ - u osnovi tek djelomično tačna. Ne mogu se negirati težnje za razbijanje Jugoslavije i obrazovanje “velikih nacionalnih država”. No, uvijek bi pri ovakvim konstatacijama trebalo biti precizniji, eksplicitniji u smislu: ko i kada je takvo nešto planirao i formulirao. Bilo je i među Hrvatima i među Srbima pojedinaca, grupa, krugova koji su postavljali te i takve ciljeve, ali i neke druge. Za sve je bilo osnovno pitanje preuređenja zemlje. Skrenuo bih pažnju da su u hrvatskom korpusu djelovali i oni koji su težili razbijanju Jugoslavije, poput ultradesno orijentiranih nacionalista tipa Pavelićevih ustaša, ali i oni koji su se borili za realizaciju ideje o samostalnoj, nezavisnoj, pa i većoj (istina na štetu Bosne i Hercegovine) Hrvatskoj - *unutar granica Jugoslavije*. Čimbenici HSS-ovske provenijencije - Mačekovci koji su stajali iza ovakvih rješenja oko granica, teritorija Hrvatske i Bosne i Hercegovine ostavili su ih (1939.) za buduća vremena. Ta “buduća vremena” nisu dočekana, jer je počeo Drugi svjetski rat. Neki, takoreći, prespavavši sve promjene, posebno one koje se tiču ondašnjih (1939.) Muslimana, a sada - 90-ih godina - Bošnjaka ostali su u somnablističkim raspoloženjima i nadama da ih je moguće realizirati. Buđenje im tek ili uskoro predstoji.

Malo ponnije čitanje obrazloženja zaključaka (kao onog na str. 132 pod brojem 1) u kome se, sumirajući želje i planovi o podjeli, razaranju Bosne i Hercegovine, njenim osporavanjima iz Srbije i Hrvatske, rezimira da “njihove nacionalističke i velikodržavne snage za takav nacrt traže podršku od Srba i Hrvata unutar Bosne i određenih međunarodnih činilaca”, previđa onaj (istina minorni) dio Bošnjaka, pristaša pripadnika MO HSS sa Hakijom Hadžićem na čelu. Jedno je opredjeljenje MO HSS i njenog vođe prema autonomiji i posebnosti Bosne⁵⁷, a drugo je manipuliranje HSS-a i Mačeka sa njima u smislu konstantne međuratne politike najveće hrvatske građanske stranke prema Muslimanima/Bošnjacima (do 26.08.1939. i 1941.) da bi sa njima *vis a vis* suprotne srpske strane ostvarili većinu i konačno “riješili” hrvatsko pitanje - stvorili sa-

55 *Bošnjačka politika u XX stoljeću*, str. 6

56 *Ib.*, 131

57 *Ib.*, vid. str.127

mostalnu, slobodnu, nezavisnu hrvatsku državu sa možebitno kojim po mogućnosti (što većim) dijelom teritorije i naroda BiH.

Na temelju koliko zanimljivih toliko dobro utemeljenih analiza u odjeljku "Komunisti i bošnjačko pitanje između dva svjetska rata" dr. Filandra dolazi do zaključaka koji u cjelini "stoje" i održivi su, a svode se na konstataciju da komunistički pokret u Kraljevini Jugoslaviji "nema jasno izgrađen stav prema nacionalnosti Muslimana/Bošnjaka". Ocjena se, ipak, doima sa naglašeno negativnom konotacijom što im komunisti "ne dodjeljuju položaj nacije, već 'etničke grupe'"⁵⁸. Da se opaska ne bi tumačila i bila shvaćena na liniji *pro et contra*, dobro bi bilo ovu ocjenu KPJ *a propos* "nacionalnosti" Muslimana/Bošnjaka dovesti u vezu sa autorovom definicijom programske orijentacije JMO koja se nije bitnije mijenjala u rečenom periodu⁵⁹. Ovu paralelu stavova KPJ i JMO treba naglasiti ako ni zbog čega drugog onda zbog potrebe da se neki od navedenih zaključaka dr. Filandre o ovom pitanju ni na koji način ne shvate kao želja autora da se svojevrsnim "popravljanjem" prošlosti, bar što se tiče građanske komponente međuratne Jugoslavije čiju je jednu nezanemarljivu komponentu činila i JMO. Inače bi se moglo pomisliti da se u poređenju dosega komunističkog pokreta, s jedne, i JMO, s druge strane, jedna strana kritizira, a druga niti kritikuje. A ni jedna ni druga nije ni teorijski, a ni praktično (u ovom periodu koji pratimo - u ovoj fazi to objektivno nije bilo zrelo) iskazala do kraja. Ona "srednja", studentska omladina Bosne i Hercegovine svih nacionalnosti u otvorenim pismima (prosinac 1937, ožujak 1938. i prosinac 1939, brojno ne tako zanemarljiva - 509 potpisa) napravila je "prijelom u gledanju KPJ na etničku realnost i historijski subjektivitet Bosne i Hercegovine, posebno na nacionalno pitanje *Bošnjaka*". Vidno, naročito u trećem pismu, isticano je da su Srbi, Bošnjaci i Hrvati "na cijelom prostoru BiH nacionalno 'isprepleteni' i među njima nije moguće postaviti granicu koja ne bi bila 'teška nepravda' prema Bošnjacima, koji 'oduvijek čine jednu' cjelinu"⁶⁰. (spac i podvukao T.I.)

Među konsultiranim naslovima, spomenuto je u uvodu, su knjige autora koji po vokaciji nisu historiografi - povjesničari. Od četiri pisca čije su knjige pobudile posebnu pozornost, naišle na sveopće odobravanje, pa i euforične pohvale jedan je pravni historičar dr. M. Imamović, drugi politolog - dr. N. Duraković, treći sociolog - dr. Š. Filandra, četvrti publicista - N. Malcolm. Predmet njihovog spisateljskog interesovanja je Bosna i, posebno, Bošnjaci. Zajedničko im je još dosta toga. Djela su im stvarana, po Bosnu i njih same u najteža vremena (1992.-1997.). Bez strogog generaliziranja, istraživački pristup

58. Ib., 153.

59. "Pitanje nacionalnog određenja Bošnjaka je najproblematičnija tačka cjelokupnog nacrtanog JMO. U njemu se najviše teoretski podbacilo. Posebna nacionalnost bošnjačkog naroda nije zagovarana, ni u obliku Muslimana ni Bošnjaka", Ib., 70.

60. Imamović dr. Mustafa, *Historija Bošnjaka*, 523.

apriorno ih je oslobađao uzusa koje historiografi po opredjeljenju ne mogu sebi dopustiti. Prije svega misli se na *konsultiranje izvora*. Logična posljedica takvog pristupa su eventualni mogući nesporazumi. Ne cilj i realizacija njihova. Oni su neupitni. I svaki ponaosob i svi zajedno izazivaju divljenje zbog intelektualne hrabrosti i upornosti da se uhvate u koštac sa izazovima istraživanja i pisanja. Svaka nova knjiga je i za autora i za čitateljstvo, u najširem smislu - stručno, visoko obrazovano i ono jednostavno upitano - događaj. Neprisposodljivo bi bilo te poduhvate dočekivati kritiziranjem, akademskim cjepidlačenjem, nedobronajernošću, malicioznošću... Nemogućnost kompletnijih uvida u izvore prvog reda imala je za posljedicu da su se neki autori pretežito, bez obzira na tu i tamo konsultirane i citirane nove podatke, oslonili na već publicirana djela. U vremenu kada su njihove knjige nastajale, misli se na ovu posljednju deceniju - 1990.g., mogućnosti za sveobuhvatna, kompletna arhivska istraživanja jednostavno nije bilo pa, u uvjetima u kojima su marno radili, često nisu ni imali potrebe da se odmaknu od dobre kompilacije. Bez obzira na taj opći utisak na stranicama knjiga citiranih autora brojna su mjesta na kojima su se oni, koristeći se već dobro znanim podacima, originalnošću osobnog pristupa, dobrano i vidno uspješno odvojili od dosad uobičajenih i važećih interpretacija⁶¹. Zanimljiva razmišljanja nameće činjenica da je većina ovdje spomenutih autora elaborirala iste ili slične probleme i pitanja. Njihov profesionalni habitus, njihov korištenje izvora navodi pomnog čitatelja na zanimljive zaključke. S obzirom na veoma prisutne tendencije (nužne i potrebne) reinterpretacije nekih historijskih fenomena međuratne historije, naglašen otklon od "marksističke", "komunističke", "jugoslovenstvujušće", "ideologizirane", "velikohrvatske", "velikosrpske" i ne znam kakve još historiografije - jeste i bit će, i te kako, potrebno ispoljiti korektan postupak sa izvorima u smislu njihove kritičke uporabe, otklon od navade da bi se izvori i podaci koje sadrže koristili u cilju dokaza apriornih teza. Naročito je to važno pri analizama i sudovima o karakteru npr. vodstava potičkih strana ili njih samih. Tim prije jer većina još nije historiografi i monografski laborirana. Drugi je problem kada su ocjene nediskutabilne ali podaci koje koriste različiti autori o istim pojavama nisu kompatibilni. Primjera radi, kada je u pitanju historija Bošnjaka međuratnog perioda zaključno sa 1999. godinom dosta je toga istraženo (poraće, genocidna ponašanja "osloboditelja", iseljavanja, negativan tretman u organima vlasti, JMO do 1929. godine), a dosta toga još treba istražiti. Ostajući pri generalnoj ocjeni, u cjelini gledano, rezultata i uspjeha koji su postignuti objavljivanjem (od 1993. na ovano) zanimljivo je korištenje podataka za iste događaje i pojave, npr. za elaboriranje pitanja likvidacije kmetских odnosa u BiH. Radilo se o famoznoj sumi od 255 miliona dinara isplate vlasnicima zemlje. Dr. Filandri je prilikom, kada je pisao svoju knjigu već

61 Ilustracije radi dr. Imamović, analizirajući obrazovanje prve vlade novostvorene države ukazuje na "neparlamentarno ponašanje regenta i "diktatorske sklonosti", str.486

bilo dostupno djelo dr. Mustafe Imamovića *Istorija Bošnjaka*. Moguće je, u pravilu, da različiti autori koriste za isti problem različite izvore, ali je pitanje korektnosti citiranja podataka za jednu te istu pojavu. Kod ova dva autora *numerički podaci* za isti problem su *potpuno različiti*, a analiza i zaključak mogu biti neodgovarajući. U navedenom slučaju samo je cifra dugovanja identična, a ostali su podaci *divergentni*. Tako je rok otplate po dr. Imamoviću 40, a po dr. Filandri 50 godina. Kamata po prvom iznosi 6%, a po drugom 4%. Ili rok otplate. Po dr. Filandri je isticao 1971.g., a po dr. Imamoviću 1975. Dr. Kemal Hrelja piše da je "Do početka Drugog svjetskog rata isplaćeno 8 kupona ili 18.6% od ukupnog obima ove emisije"⁶², a dr. Imamović navodi, pak, druge podatke i izvlači zaključak "da je država ostala dužna zemljovlasnicima još skoro polovinu predviđene naknade"⁶³.

Koliko se Noela Malcolma kao autora može "napadati" ili "braniti" činjenicom da je njegova knjiga *kratka povijest* ili zbog propusta što nije koristio i neke dostupne izvore (pa i drugog reda) ostavljam da prosuđuju oni koji se odluče za cjelovitije prosudbe elaboriranih procesa. Njegova razmišljanja i ocjene, u cjelini gledano, utemeljene na provjerenim podacima, odišu naglašenom originalnošću i formulirane su jasno i precizno (ocjena, npr. mjesta i uloge dr. Spahe i JMO-a, njegov angažman oko nadoknade za zemlju, karakter JMO-a, značaj i pozadina podrške izglasavanju Vidovdanskog ustava). Njima, mada vrlo sumarno, Malcolm doprinosi upotpunjavanju mjesta i uloge dr. Spahe kao istinskog *leadera* Muslimana/Bošnjaka. Ali, kada koristi neke *izvore* za neke tvrdnje (srećom to je rijetka pojava) dolazi do zaključaka koji, šire gledano, ne korespondiraju sa stvarnošću. Iskorišteni citat sa strane 225⁶⁴ tj. pomenuti opisni podatak logično bi naveo čitatelja na zaključak da je po Malcolmu i broj visokobrazovanih Bošnjaka i nakon 1920.g. bio numerički korespondentan sa njihovom prisutnošću u raznim segmentima života. Prema *Kalendaru Narodne uzdanice* 1941.g. "u cijeloj tadašnjoj Jugoslaviji bilo je oko 800 Bošnjaka sa fakultetskom diplomom". Imenom i prezimenom nabrojana su 732, od kojih 255 pravnika, 125 profesora, "svega" sedam univerzitetskih. Druga je stvar što je procenat njihove angažiranosti bio efemeran zbog diskriminirajuće politike prema Bošnjacima u cjelini⁶⁵.

62 Hrelja dr. Kemal, *Proizvodni odnosi u poljoprivredi BiH 1918-1941.g.*, str. 62; u knjizi M. Imamović, K. Hrelja, A. Purivatra, *Ekonomski genocid nad bosanskim Muslimanima*. Sarajevo, MAG 1992.

63 "Do početka rata 1941. isplaćena su svega četiri kupona ili samo 10% od predviđene svote", str. 510

64 "Jedan je promatrač 1920.g. bio iznenađen velikim brojem muslimana koji studiraju na sveučilištima i visokim školama" - prema: A. Popović, *L'islam balkanique*, str 279, 283

65 Imamović dr. Mustafa, *Historija Bošnjaka*, str. 525

Ovaj nepretenciozan, slobodnije rečeno referatski pogled na neke aspekte nepotpunog pristupa historiografskoj literaturi o Bosni i Hercegovini u periodu od 1980.do 1999. završio bih u stilu dobronamjernih opaski. Svjestan opasnosti bilo kakvog uopćavanja koje implicira ovakav pristup i način izlaganja konačno ostajem u uvjerenju da tek komplementarna valorizacija većine radova može da pruži elemente za kompletiranje znanja ne samo o ovom periodu nego i onim koji su mu prethodili i onim koji su ga slijedili.

Preduvjet za taj, nadasve odgovoran, posao su, između ostalog, kvalificirani prevoditelji djela inozemnih autora, ali i recenzentska aktivnost koja je u posljednje vrijeme zanemarena, a po prirodi i slijedu stvari prethodi publiciranju, a onda i kritici. I ovdje su generaliziranja opasna. Ali, oni koji su u prilici da se nađu u ulozi recenzenta složiće se da u toj djelatnosti sve češće prevladava neka vrsta formalizma. Što idemo u bližu ili dalju prošlost, sjetićemo se da na ovom planu nije bilo toliko improvizacija kao u vremenu u kojem živimo. Uz kvalifikativ o improvizacijama, čini se, pristajao bi i onaj o komercijalizaciji. Niti jedno, niti drugo nije korespondentno sa znanošću. Pravo je vrijeme da se sa takvom praksom prekine. Nove knjige su ne samo kulturni događaj. Za razliku od novina one traju, "žive svoj život". Educiraju. Studente između ostalih. Bilo koje navođenje može biti samo paradigma, a ne diskvalifikacija autora ili djela. Eklatantan, "živi" su primjer dileme studenata kojima se nađe u rukama knjiga *Bosna i Hercegovina: Tradicija koju su izdali*. Termini - "Jugoslovenski komitet" (na str. 98. ili 101.) ostavlja ih u dilemi vis a vis njihovog znanja o "Jugoslovenskom odboru", aktu regenta o proglašenju "Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca" umjesto "Kraljevstva SHS" (str. 100), kvalifikacija političkog razdoblja Kraljevine Jugoslavije "u dva dijela: kraljevski *parlamentarizam* (decembar 1918. - 6.januar 1929.) i kraljevska *diktatura* (6.januar 1929.- april 1941.)" - str.102. Za prvi period i srednjoškolci bi upotrijebili definiciju "pseudoparlamentarizam" ili "lažni" parlamentarizam. Režim diktature bi vremenski ograničili bar na sredinu tridesetih godina. Ni najuporniji ne bi mogli u spisku partija bosanskih Srba pronaći "Srpsku agrarnu partiju" (str.103). Slijed "Punkcija" iz početka tridesetih u prijevodu Malcolmove knjige nešto je zamalo poremećen njegovom "rezolucijom"⁶⁶. Neke greške na koje se i pri ovakvom čitanju može naići, zacijelo neće remetiti, u svakom slučaju povoljan (za neke naslove i više od toga) dojam koji se može steći upoznavanjem, ipak, zamjerne literature koja "pokriva" ovaj period. Više su dokaz pažljivog čitanja potpisnika ovih redova nego namjera ili želja da se ta opće slika remeti. Ostaje uvjerenje da bi dobro bilo da se ne samo ova sredina na pragu novog milenijuma u eri informatičke revolucije ovakvom historiografskom produkcijom zacijelo lakše i jed-

66 "Vođa glavne hrvatske stranke Vladko Maček... izdao je u studenom 1932. 'rezoluciju'...", str.228

nostavnije upoznaje i brže širi intelektualni milje korisnika od profesionalaca do široke čitalačke publike.

Summary

ON SOME ASPECTS OF THE APPROACHES AND INTERPRETATION OF THE HISTORIOGRAPHY LITERATURE ABOUT BOSNIA-HERZEGOVINA IN THE PERIOD 1980-1998 (THE PERIOD 1918-1941)

The author discussed the production of the historiography works relating to the history of Bosnia-Herzegovina, 1918-1941, published in the period 1980-1998. In this paper the number of recorded works is bigger than those consulted and analysed ones, but all of them, could be conditionally divided into two groups: those, published prior and since the nineties. The first group is characterised by a stressed scholarly approach (based on the first class sources), while the other one, is an expressed politicization, reinterpreting, namely, an reevaluation of views and assesments of the works published in the ideology dominated past, as one of the Marxist historiography component. Since 1992 some known scholars, otherwise, according their habitus were not historiographers, wrote the works on Bosniaks. In this way the deficiency of this kind of historiography literature was lessen. (Duraković, M. Imamović, Š. Filandra, M. Filipović). The character of the contributions did not approve of a more serious critical approach, but the critical note (positive and negative) was obvious. The special group of authors was of a foreign origin (particularly since the nineties) have had a greater interest for the history of B-H, while, 1918-1941, was dealt marginally. A series of works (papers, studies, monographs and those treated like history - Petranović, Malcolm) will be a contribution to the long awaited *History of Bosnia-Herzegovina*.